

АНТОНІМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ МІЖ ПРИКМЕТНИКАМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗДАТНОСТІ ВМІЩУВАТИ ЩОСЬ

У статті описано антонімічні відношень між якісними прикметниками на позначення сукупного розміру, з'ясовано специфіку їх мовної реалізації.

Ключові слова: антонім, антонімічні відношення, антонімічна пара, якісні прикметники, семантична структура.

Окремі аспекти вивчення антонімії окреслено в працях Апресяна Ю.Д., Арутюнової Н.Д., Введенської Л.О., Грищенко А.П., Комісарова В.М., Лайонза Дж., Лисиченко Л.А., Міллера Є.М., Новикова Л.О., Полюги Л.М., Сирбу Р., Тараненка О.О., Уфимцевої Г.О., Фоміної М.І., Шанського М.М., Шмельова Д.М. та ін. Проте в мовознавчих розвідках відсутній опис антонімічних параметричних прикметників сукупного розміру чого-небудь, який зумовлюється його місткістю або здатністю вмещувати що-небудь.

До антонімічних прикметників на позначення сукупного розміру чогось, який зумовлюється його місткістю або здатністю вмещувати щось належать антоніми *просторий* – *тісний* [8, 187]. Безпосередній антонімічний зв'язок між якісними прикметниками *просторий* – *тісний* відображено Словником української мови. Незважаючи на те, що у семантичній структурі прикметника *просторий* [11, VIII, 300] виділяється два значеннєві складники, а у антонімічного йому прикметника *тісний* [11, X, 146–147] – шість, ці антоніми мають майже однаковий обсяг значеннєвого функціонування. Семантичну структуру обох протиставних параметричних прикметників на позначення сукупного розміру, який зумовлюється місткістю певного предмета, середовища, поділено на дві групи значень: перша об'єднує прямі та номінативно-похідні значення, друга – переносні значення.

До першої групи належать прямі та номінативно-похідні протиставні значення. Номінативне значення лексеми *просторий* – “здатний вмещувати велику кількість кого-, чого-небудь, не тісний // Який займає велику площу, розташований на великій площі” антонімізується значенню слова *тісний* – “такий, у якому мало вільного місця, недостатньо простору через невеликі розміри // Не досить просторий для вміщення чого-небудь, розташування когось”: *Відступився від дверей, даючи їм прохід, і вони один з-поза одного стали вилітати в темні просторі сіни, перечіпалися через ослони, падали, прослизали, зіштовхувалися в тісному просторі дверей, мовчки сопли, хекали, квапилися щезнути, втекти від княжого розлюченості...* (П. Загребельний).

Антонімізуються номінативно-похідні значення протиставних семем: *просторий* “широкий (про вулицю, шлях і т. ін.)” (*Їх врятував світанок. Хтось кинув угору трохи білості, вмить зникли розпанахано-чорні душі лісу, над лісом окреслилася смужка неба, і сам ліс відразу мовби розступився, став просторим...* (П. Загребельний) і *тісний* “не досить широкий, вузький, або взагалі невеликий” (*Весна. Я бігаю тісними, брудними вулицями Третьої Роти* (В. Сосюра); *просторий* – “який не має видимих меж, тягнеться з краю в край; безмежний” (*А для мене (такої маленької, тихої, вже відживаючої) цей світ занадто величезний і просторий* (І. Жиленко) – *тісний* “який займає невелику площу” (*Проїшли тісний двір, закиданий снігом, і звернули до чорного входу* (С. Тудор); *просторий* – значення “який нещільно облягає (про одяг, взуття)” (*Ісса дивилася на маленького старого чоловіка в надмірно просторому вбранні з своїм покірно-болісним усміхом* (П. Загребельний) – *тісний* – сема “який має менший, ніж потрібно розмір, який занадто щільно прилягає; вузький (про одяг і його деталі, взуття)” (*Мундир був тісний і короткий, від нього набрякала шия, різало під пахвами і спинало подих* (Г. Тютюнник). Ця група об'єднує диференційний семантичний множник прикметника *тісний* “який складається з осіб або предметів, що стоять, сидять, містяться, пересуваються на близькій відстані один біля одного; щільний // Який міцно охоплює або щільно з'єднаний, зімкнений”. Словник української мови не фіксує у семантичній структурі семем *просторий* антонімічного відповідника.

До другої групи належать переносні лексичні значення. ЛСВ семем *просторий* “дуже об'ємний, широкий (про тему, галузь діяльності, погляди тощо)” антонімізується ЛСВ семем прикметника *тісний* “позбавлений широчіні (про погляди, кругозір, тему, галузь діяльності тощо)”. До другої групи належать і такі лексико-семантичні варіанти слів *просторий* і *тісний*, які не антонімізуються, а саме: ЛСВ значеннєвого елемента лексеми *просторий* “нічим не обмежений; вільний // Здатний виявляти сильні почуття, співчувати багатьом і т. ін.; широкий”; ЛСВ значення слова *тісний* “який охоплює, включає в себе небагато осіб, обмежений кількісно; вузький”; сема прикметника *тісний* “близький, зі спільністю ідей, інтересів, з почуттям симпатії і дружби (про взаємини, стосунки)”; семантичний множник (застарілий) семем *тісний* “важкий, несприятливий (час, становище, обставини і т. ін.: тісні часи, тісні роки)”;

значеннєвий компонент (не зафіксований СУМ) “який складається з осіб чи предметів, розміщених близько один від одного”: *тісний* натовп, коло. При поєднанні прикметника *тісний* з іменниками зазначеного типу “наголошується не стільки на кількості об’єктів, що складають певну їх сукупність (натовпу, ряду), скільки на відстані між предметами, що становлять цю сукупність” [3, 154].

Прикметник *просторий* виступає розмірною ознакою предметів, позначуваних іменниками, що називають великі частини простору, вмістилища, приміщення, одяг або його деталі, взуття тощо. Твердження, згідно з яким слово *просторий* у значенні сукупного розміру характеризує предмет, у якому не тісно, де можна вільно рухатися й легко дихати (зазвичай у приміщеннях або одязі), ґрунтуючись на певні контексти, можна розширити. За фактами російської мови виявлено, що говорять “*просторная комната*”, але не “*просторное поле*”, бо ніяке поле не утруднює рухи [2, 340]. Однак на українському мовному ґрунті прикметник *просторий* без особливих втрат семантичного характеру можна замінити синонімами *великий, широкий, всеосяжний, безмежний, місткий, об’ємний* тощо: *Борис виступив на Альту, вибрав просторе широке поле, де б міг дати битву печенігам, але вони вчасно попереджені Святополком, знов завернули в свої степи і щезли там безслідно* (П. Загребельний). Оскільки ці значеннєві дефініції об’єднує семна структура прикметника *просторий*, усі вони можуть протиставлятися прикметникові *тісний*, наприклад: *Поле широке, там так загубишся, що й боги не постережуть. А пуца тісна. Від одного дерева до другого поки перейдеш, а вже тебе там хтось жде* (П. Загребельний).

Прикметник *тісний* вказує на недостатність простору, розміру чого-небудь відповідно до вимог місткості, здатності вміщувати. Можна виділити два лексико-семантичні варіанти прикметника *тісний* на основі їх дистрибутивних класів: 1) значення “недостатній простір, брак вільного місця” реалізується у випадках поєднання з іменниками на позначення приміщень, вмістилищ; 2) значення “менший ніж потрібно” реалізується у випадках поєднання з іменниками, що називають одяг, його деталі і взуття. Залежно від контексту лексему *тісний* можна замінити прикметниками *малий, невеликий, вузький і щільний*.

Принаймні у двох випадках прикметник *тісний* не має антонімічного відповідника, а саме: 1) як частина фразеологізмів та 2) у назві гри. Перша група поєднує такі фразеологічні сполуки: *Загнати (завести) в тісний кут* – поставити в безвихідне становище (*Ангеліна Богораз могла просто відмовитись від усього, що в рафіку, і тоді слідство опинилося б у тісному куті...* (П. Загребельний); *В тісному розумінні [цього слова]* – у конкретному значенні; у спеціальному, специфічному значенні. Можна стверджувати, що антонімічним цьому фразеологізмові є фразеологізм у *широкому розумінні [цього слова]* – у загальному значенні слова, зрозумілому для всіх. Але оскільки йдеться про антонімічні прикметники *просторий – тісний*, цю сполуку необхідно зараховувати до однієї з груп, у яких слово *тісний* функціонує без протилежного члена. Хоча можна заперечити це тим, що семний склад прикметників *просторий* та *широкий* семантично близький, про що свідчить використання *широкий* у тлумаченні *просторий* і використання *просторий* у тлумаченні *широкий*. Друга група об’єднує в своїй структурі назву гри “*Тісна баба*” (гра, в якій ті, що сидять на кінцях лавки, тиснуть на тих, що сидять посередині, намагаючись витіснити їх і зайняти їх місце).

Отже, зіставлення семантичних структур і контекстуальних можливостей антонімічних прикметників *просторий – тісний* дозволяє стверджувати, що прикметник *тісний* має ширшу значеннєво-функціональну сферу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Нина Давыдовна Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 341с.
2. Левонтина И.Б., Шмелев А.Д. Родные просторы / И.Б. Левонтина, А.Д. Шмелев // Логический анализ языка. Языки пространств / [отв. ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Левонтина]. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С.338–347.
3. Линник Т.Г. Параметричні прикметники і їх становлення / Т.Г. Линник. – К. : Наукова думка, 1982. – 198 с.
4. Лисиченко Л.А. Лексико-семантична система української мови / Лисиченко Л.А. – Х. : Вид-во Харківського ун-ту, 1997. – 129 с.
5. Миллер Е.Н. Природа лексической и фразеологической антонимии / Евгений Николаевич Миллер. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1990. – 222 с.
6. Новиков Л.А. Русская антонимия и ее лексикографическое описание // Львов М.Р. Словарь антонимов русского языка : Около 3200 антонимичных пар / под ред. Л.А. Новикова. – [7-е изд., испр. и доп.]. – М. : АСТ-ПРЕСС, 2001. – С. 3 – 32.
7. Общее языкознание. Внутренняя структура языка / [отв. ред. Б.А. Серебренников]. – М. : Наука, 1972. – 563 с.
8. Полюга Л.М. Словник антонімів української мови / Л.М. Полюга // [за ред. Л.С. Паламарчука]. – [2-е вид., доп. і випр.]. – К. : Довіра, 2001. – 275 с. – (Словники України).
9. Реформатский А.А. Введение в языковедение / Александр Александрович Реформатский / [под ред. В.А.Виноградова]. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 536 с.
10. Сырбу Р. Семный анализ антонимов (методический аспект) / Сырбу Р. // Русский язык за рубежом. – 1975. – № 5. – С. 86–89.

11. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / [ред. кол.: І.К. Білодід (голова)]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
12. Сучасна українська літературна мова : підручник / за ред. А.П. Грищенка. – [3-є вид., допов.]. – К. : Вища школа, 2002. – 439 с.
13. Тараненко О.О. Розвиток антонімічних відношень у багатозначних словах / О.О. Тараненко // Українська мова та література в школі. – 1977. – №1. – С. 32–39.
14. Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология : учеб. для филол. спец. вВуззов / Фомина М.И. – [3-е изд., испр. и доп.]– М. : Высшая школа, 1990. – 415 с.
15. Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П. Зяблюк та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 2004. – 833 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Жиленко І.В. Євангеліє від ластівки: Вибране з десяти книг / Жиленко І.В. / ред. рада : Валерій Шевчук та ін.; упоряд., вступ. стаття А.М. Макарова. – Харків : Фоліо, 1999. – 544 с.
2. Загребельний П.А. Ангельська плоть : Пригодницька повість / Загребельний П.А. – К. : Український письменник, 1993. – 125 с.
3. Загребельний П.А. Диво : роман / Загребельний П.А. – К. : Дніпро, 1982. – 623 с.
4. Загребельний П.А. Смерть у Києві : роман / Павло Архипович Загребельний. – Харків : Фоліо, 2003. – 605 с.
5. Сосюра В.М. Вибрані твори : в 2 томах / Володимир Миколайович Сосюра. – Т.2. : Поеми. Роман. – К. : Наукова думка, 2000. – 552 с.
6. Тудор С. День отца Сойки: Роман. Повість. Оповідання / Степан Тудор. – К. : Наукова думка, 1989. – 608 с.
7. Тютюнник Г. Вир. Роман / Григорій Тютюнник. – К. : Дніпро, 1995. – 565 с.

В статтє описано антонимические отношения между качественными прилагательными, характеризующими совокупный размер предметов, определено специфику их языковой реализации.

Ключевые слова: антоним, антонимические отношения, антонимическая пара, качественные прилагательные, семантическая структура.

The article deals with the research of antonymous relations between qualitative adjectives, revealing the specific character of development and functioning of opposite relations between the members of antonymous pairs.

Key words: antonymy, antonymous relations, qualitative adjectives, semantic analysis, antonymous pair.